
Kartka z dziejów Uniwersytetu w Wilnie – wybrane wątki biograficzne

---

ELŻBIETA JANUS

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego /

Instytut Badań Literackich PAN, Polska

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7304-1741>

Puślapis iš Vilniaus universiteto istorijos – kai kurios biografinės gijos

Santrauka. Straipsnyje kalbama apie Vilniaus universiteto darbuotojų ir valdymo institucijų, išdrįsusių 1978 m. iš naujo leisti ginti prof. Viačeslavo Vsevolodovičiaus Ivanovo habilitacinį darbą (anksčiau darbas buvo ginamas 1955 m. Maskvoje, tačiau disertacija ir dokumentai „pradingo“) ir 1994 m. Vladimirui Nikolajevičui Toporovui suteikti garbės daktaro vardą, mokslinę laikyseną. Biografinės gijos susijusios ir su SBU darbuotojais, kurie po karo persikėlė į Varšuvą – daugiausia kalbama apie prof. Marią Renatą Mayenową, Stepono Batoro universiteto asistentę, prof. Manfredo Kridlio seminaro dalyvę. Būdama žydų tautybės, okupacijos metais slapstėsi Braclavo apylinkėse svetima Szadziewicz pavarde, padedama universiteto bendruomenės. Daugiausia minimi: prof. Tadeusz Czeżowski, Janina Zienowicz, Stefan ir Lidia Wołoszynai, Feliks ir Maria Wolskiai. Atkreiptinas dėmesys į savitarpio palaikymo ir pagalbos nuotaikas, kurios nagrinėjamos remiantis prof. Majenowos susirašinėjimu su prof. Kridliumi ir prof. Elzenbergu. Taip pat aptariama prof. Mayenowos, kurią prof. Zygmunt Saloni pavadino „lenke pagal pasirinkimą“, laikysena.

Reikšminiai žodžiai: Vilniaus universitetas, mokslo bendruomenė, Stepono Batoro universitetas.

A page from the history of the University of Vilnius: selected biographical threads

Summary. The article concerns the scientific path of the employees and authorities of the University of Vilnius, who had the courage to hold a repeat official presentation of a dissertation of prof. Vyacheslav Vsevolodovich Ivanov in 1978 (the previous presentation took place in Moscow in 1955, but the documentation was “lost”) and to award the title of doctor honoris causa to Vladimir Nikolaevich Toporov in 1994. Biographical threads also concern employees who moved to Warsaw after WWII, primarily Professor Maria

Renata Mayenowa. She was an assistant in the Stefan Batory University and participant in the seminar of professor Manfred Kridl. As a person of Jewish nationality, she lived in hiding near Braclaw under the name of Szadziejewicz during the occupation and survived thanks to the help of the university community. The following names appear on further pages: Professor Tadeusz Czeżowski, Janina Zienowicz, Stefan and Lidia Wołoszyn, Feliks and Maria Wolscy. The atmosphere of mutual support and help is noteworthy. The milieu of the period is overviewed on the basis of correspondence of Professor Mayenowa to Professors Kridl and Elzenberg. As defined by Professor Zygmunt Saloni, Professor Mayenowa was “Polish by choice”.

Keywords: Vilnius University, scientific community, Stefan Batory University.

Na tle artykułów omawiających kulturę Wilna i działalność jego Uniwersytetu, chciałabym w swojej wypowiedzi przywołać kilka faktów, obrazujących postawy pracowników Uniwersytetu i jego władz – ku chwale tej Uczelni.

Pierwszą sprawą jest habilitacja Wiaczesława Wsiewołodowicza Iwanowa (1929– 2017), światowej sławy lingwisty, antropologa, literaturoznawcy, poety i tłumacza, współtwórcy tartusko-moskiewskiej szkoły semiotycznej i moskiewskiej szkoły komparatystyki. W r. 1955 bronił w Moskwie pracy doktorskiej (w terminologii rosyjskiej – pracy kandydackiej) z języka hetyckiego: *Indojewropiejskije korni w klinopisnom hettskom jazykie i osobiennosti ich struktury*, która uznana została za habilitację. Nie został jednak doktorem habilitowanym, gdyż rozprawę zagubiono w komisji akredytacyjnej. Dodać trzeba, że Wiaczesław Iwanow został usunięty z grona pracowników Uniwersytetu Moskiewskiego w 1958 r. m.in. za pozytywną ocenę powieści Borysa Pasternaka *Doktor Żywago* (nagroda Nobla w 1958 r., której autor przyjąć nie mógł) i popieranie wystąpień Romana Jakobsona na kongresach. Wrócił na Uniwersytet po 30 latach (w 1988 r.). Był związany z Polską, brał udział w Międzynarodowej Konferencji Metryki Słowiańskiej i Ogólnej w Warszawie w 1964 r., organizowanej przez prof. Marię Renatę Mayenową (przy współudziale prof. Marii Dłuskiej), potem przez 17 lat nie mógł wyjeżdżać za granicę, a do krajów „kapitalistycznych” przez lat 30. Przyjeżdżał do Instytutu Badań Literackich PAN po r. 1980.

W 1978 r. powstała możliwość przeprowadzenia postępowania habilitacyjnego po raz drugi – tym razem na Uniwersytecie Wileńskim, z problematyki bałto-słowiańskiej: *Otrażenije w bałtijskom i sławianskom dwuch sierij indojewropiejskich głagolnych form*. Pisząc o tym, autor dodaje: „W samej Rosji

smielczakow nie było¹. Pokusa zagubienia pracy nie opuszcza jednak odpowiednich instancji. „Dwa miesiące po obronie mój litewski przyjaciel poprosił mnie, bym przyjechał. Gdy wyjechał ze mną samochodem za miasto, powiedział, że także nowa rozprawa habilitacyjna wraz z wszystkimi dokumentami obrony została zagubiona w Ogólnozwiązkowej Komisji Akredytacyjnej (WAK). Po powrocie do Moskwy napisałem list do lingwisty G. W. Stiepanowa, odpowiedzialnego za rozprawy w WAKu. Objaśniałem mu, że nie liczę na to, iż przeżyję jeszcze tyle lat, ile minęło między dwiema obronami [...]. Rozprawa się znalazła². Jak widać, bez pomocy litewskich przyjaciół uniwersyteckich nic by się nie udało. Iwanow został członkiem rzeczywistym Rosyjskiej Akademii Nauk w 2000 r., dyrektorem Instytutu Kultury Światowej Uniwersytetu Moskiewskiego (MGU) od 1992 r., dyrektorem Rosyjskiej Szkoły Antropologii Rosyjskiego Uniwersytetu Humanistycznego (RGGU) od 2003 r., profesorem języków i literatur słowiańskich w Uniwersytecie Kalifornijskim, przy czym nadal pełnił funkcję dyrektora Biblioteki Literatury Zagranicznej w Moskwie.

Dodać trzeba w charakterze dygresji, że gubienie dysertacji w komisji i niewydanych jeszcze książek w wydawnictwie nie było jednostkowym przypadkiem. Tak się stało z *Semantyką leksykalną* Jurija D. Apresjana. Książka została zagubiona przypuszczalnie w Wydziale Nauki KC KPZR³. Wyszła z paroletnim opóźnieniem w 1974 r. (wyd. 2. w 1995 r.) tylko dzięki bohater-skim staraniom redaktor wydawnictwa „Nauka”. W 1983 r. autor przedstawił ją jako pracę habilitacyjną. „Okazało się, że przeprowadzenie przewodu w Moskwie jest ryzykowne. Obrona odbyła się w roku 1983 w Mińsku, tzn. pół-konspiracyjnie, i tylko dzięki wysiłkom N. Tołstoja i A. Supruna⁴. Autorowi, który jest członkiem rzeczywistym Rosyjskiej Akademii Nauk od r. 1992, 20 lat wcześniej nie przedłużono umowy o pracę na stanowisku młodszego pracownika naukowego w Instytucie Języka Rosyjskiego AN ZSRR pod pozorem braku osiągnięć naukowych (miał już wydane dwie monografie)⁵. Podobny chwyt „zagubienia” zastosowano w 1977 r. wobec słownika *Angło-russkij sinonimiczeskij słowar'*, nad którym Apresjan i jego koledzy pracowali 15 lat⁶.

1 B. В. Иванов, *Пóтом и опытом*, Москва 2009, с. 130.

2 Tamże. [Przekład własny E.J.]

3 Zob. J. D. Apresjan, *Semantyka leksykalna. Synonimiczne środki języka*, Wrocław 2000, Wstęp do drugiego wydania rosyjskiego, s. 7–3.

4 Tamże, s. 12.

5 Polski przekład, którego inicjatorką była Maria Renata Mayenowa, ukazał się w 1980 r. w Ossolineum (tłumaczyli Zofia Kozłowska i Andrzej Markowski, nie mając pewności, że przekład się ukaże), wyd. 2. w 2000 r.

6 J. D. Apresjan, *Semantyka leksykalna...*, dz.cyt., s. 11.

W 1994 r. na Uniwersytecie Wileńskim otrzymał tytuł doktora honoris causa Władimir Nikołajewicz Toporow (1928–2005) jako bałtysta. W przemówieniu podkreślił, że wymagało to odwagi od litewskich kolegów. Toporow całe życie naukowe (od 1954 r.) był związany z Instytutem Słowianoznawstwa Akademii Nauk ZSRR (potem RAN), z Pracownią Typologii Strukturalnej, pozostając stale „kandydatem nauk”. Nie dopuszczono go do obrony pracy habilitacyjnej. W momencie odwilży w Instytucie pojawił się afisz: „Władimir Nikołajewicz Toporow – doktor honoris causa naszego Instytutu”. Był to vox populi. Do obrony doszło w r. 1988, w r. 1990 został członkiem rzeczywistym Akademii Nauk ZSRR (od 1991 RAN) z pominięciem etapu pośredniego – członka korespondenta. Był indoeuropeistą, zajmującym się językoznawstwem historyczno-porównawczym, indologią, sławistyką, bałtystką, folklorem, religioznawstwem, mitologią i semiotyką; należał do czołowych przedstawicieli tartusko-moskiewskiej szkoły semiotycznej. Był jednoosobowym autorem słownika *Prusskij jazyk* (red. Wiacz. Ws. Iwanow), t. 1–5, Moskwa 1975–1990, który z winy władz został doprowadzony tylko do litery L⁷. W r. 1990 został laureatem Nagrody Państwowej, której nie przyjął w związku z tragicznymi wydarzeniami w Wilnie 13 stycznia 1991. Przemawiając w Wilnie w kościele św. św. Janów podczas uroczystości nadania doktoratu honoris causa, przeprosił za „historię” w imieniu własnym i swego środowiska, dodając: „musimy wyciągać rękę do siebie nawzajem, bo to jest jedyna postawa godna człowieka, ale też tak, by nie potracić tego trzeciego” (cytuję z pamięci, zapis z pewnością jest na Uniwersytecie Wileńskim). Był laureatem Nagrody A. I. Sołżenicyna (1998), w r. 1999 został odznaczony Orderem Wielkiego Księcia Litewskiego Giedymina, w 2002 najwyższą nagrodą Łotwy – Orderem Trzech Gwiazd. Był też członkiem wielu zagranicznych instytucji naukowych.

Po II wojnie światowej na terenie Polski, w Uniwersytecie Warszawskim, znalazło się kilka osób z Uniwersytetu Stefana Batorego.

Anatol Mirowicz (1903–1996), studiował na USB filologię germańską (u Erwina Koschmiedera) i filologię polską. Doktorat polonistyczny uzyskał w Toruniu w r. 1948, od r. 1952 do emerytury (1973) był związany z Uniwersytetem Warszawskim – najpierw jako kierownik Katedry Języka Rosyjskiego, a od 1968 r. jako kierownik Zakładu Języka Rosyjskiego w utworzonym wówczas Instytucie Filologii Rosyjskiej. Był też kierownikiem Pracowni Rusycystycznej w Zakładzie Słowianoznawstwa PAN, w 1986 r. został członkiem honorowym Polskiego Towarzystwa Językoznawczego. Jego „dziełem życia”

7 В. В. Иванов, *Пóтом и опытом...*, с. 116–117.

był *Wielki słownik rosyjsko-polski* (przygotowany z I. Dulewiczową, I. Grek-Pabisową i I. Maryniakową), wydany w 1970 r. i wielokrotnie wznawiany⁸.

Maria Rzeuska (1908, Warszawa – 1982, Warszawa), historyk literatury. Magisterium na USB w Wilnie uzyskała w 1935 r. Po studiach była asystentem w Katedrze Historii Literatury Polskiej (1935–1939), członkiem seminarium i doktorantką prof. Manfreda Kridla, „jedną z trzech najwybitniejszych – obok Marii Renaty Mayenowej i Ireny Sławińskiej – jego uczennic” – jak pisze Michał Głowiński⁹. Stopień doktora uzyskała w 1939 r. (na podstawie monografii: „*Chłopi*” *Reymonta*, Warszawa 1950). Okres okupacji spędziła w Wilnie, pomagała osobom narodowości żydowskiej, była więziona przez gestapo. W latach 1944–1947 jako naczelnik Wydziału Kultury w Urzędzie Głównego Pełnomocnika Rządu do Spraw Ewakuacji w Wilnie zajmowała się rewindykacją bibliotek i dzieł sztuki z Wileńszczyzny. W latach 1948–1954 pracowała na Uniwersytecie Warszawskim jako adiunkt w Katedrze Historii Literatury Polskiej. Została z niego usunięta i po 1956 r. na uczelnię już nie wróciła. Jak pisze Elisabeth Kridl Valkenier (córka prof. Kridla), ci „którzy podjęli otwarcie i bezkompromisowo wileńską metodologię, byli pozbawiani możliwości pracy zawodowej oraz kontaktów z uniwersytecką młodzieżą (Rzewuska)”¹⁰. Przez następne 20 lat była docentem w Archiwum PAN.

Wróciła do Białegostoku, miejsca swego urodzenia, Maria Renata Mayenowa (1908–1988; z domu Rachela Gurewiczówna, z pierwszego małżeństwa Rachela Kapłanowa). Życiorys prof. Mayenowej, współzałożycielki Instytutu Badań Literackich i wieloletniego dyrektora do spraw nauki, był wielokrotnie przy różnych okazjach publikowany¹¹, chciałabym jednak zwrócić uwagę na

8 Zob. A. Bogusławski, *Profesor Anatol Mirowicz (1903–1996)*, „*Slavia Orientalis*”, 1997, XLVI, 3, s. 359–362. Przedruk, [w:] *My z nich. Spuścizna językoznawców Uniwersytetu Warszawskiego*, red. Z. Zaron, Z. Greń, Warszawa 2017, s. 159–164.

9 M. Głowiński, *Maria Rzeuska (3 czerwca 1908 – 20 maja 1982)*, „*Pamiętnik Literacki*” 1984, z. 1, s. 384.

10 E. Kridl Valkenier, *Maria Renata Mayenowa – Manfred Kridl*, [w:] *Obecność. Maria Renata Mayenowa (1908–1988)*, pod red. B. Chodźko, E. Feliksiak i M. Olesiewicza, Białystok 2006, s. 79–80.

11 Zob. wykaz prac Jej poświęconych w: M. R. Mayenowa. *Studia i rozprawy*. Wybór i opracowanie A. Axer i T. Dobrzyńska, Warszawa 1993, s. 405; *Okna pamięci. Maria Renata Mayenowa (1910–1988)*. Wybór tekstów do przedruku i red. B. Chodźko, E. Feliksiak, E. Konończuk, Białystok 2003; *Obecność. Maria Renata Mayenowa (1908–1988)*...; T. Dobrzyńska, *Maria Renata Mayenowa i jej Pracownia*, Warszawa 2013; T. Dobrzyńska, *Maria Renata Mayenowa 1908–1988*, [w:] *Portrety uczonych. Profesorowie Uniwersytetu Warszawskiego po 1945. L–R*, w

pewne aspekty „wileńskie”. Wilno ją naukowo uformowało. Na USB uzyskała magisterium polonistyczne w 1932, a po przyjeździe prof. Manfreda Kridla do Wilna została członkiem jego seminarium. Rozprawę doktorską „*Wesele*” Stanisława Wyspiańskiego. *Problemy kompozycji*¹² obroniła w 1939 r. Uchwała Rady Wydziału o nadaniu stopnia doktora nosi datę 9 XII 1939 (dotyczy też Marianny Rzeuskiej i Marii Znamierowskiej-Prüfferowej). Promocja doktorska odbyła się 13 grudnia 1939 jako jedna z ostatnich na USB (Uniwersytet został zamknięty 15 grudnia). Ponieważ uzyskała dyplom nauczyciela szkół średnich (Wilno, 12.10.1935), uczyła polskiego w Państwowym Gimnazjum Żydowskim. Ciekawym dokumentem jest pismo prof. USB, Konrada Górskiego, o studiach i pracy naukowej Marii Renaty Mayenowej z 1945 r. Przywołajmy fragment: „Po zamknięciu Uniwersytetu Stefana Batorego i przyłączeniu Litwy do ZSRR, oraz po oświadczeniu publicznym profesorów USB, że gotowi są pracować na litewsko-sowieckim uniwersytecie w Wilnie, prof. Mayenowa pracowała w r. akad. 1940/41 na uniwersytecie wileńskim w charakterze starszej asystentki przy katedrze polonistyki i prowadziła wykłady i seminaria z historii literatury polskiej. Pragnąc zachować ciągłość tradycji naukowej USB p. Mayenowa pozostawała w wymienionym okresie w stałym kontakcie ze mną”¹³. Kierownikiem katedry był wtedy prof. Vincas Krėvė-Mickevičius, sławista z Kowna.

O okresie okupacyjnym mowa jest w zachowanej korespondencji z prof. Kridlem z lat 1946–1957¹⁴. Już w pierwszym liście prof. Mayenowa pisze: „Niech Pan Profesor nie żałuje tych lat przeżytych w Ameryce jakiegokolwiek one były, jakkolwiek i dla Pana Profesora i dla Pani Haliny było ciężkie rozstanie z krajem, pozwoliły one jednak jakoś przetrwać, nie widząc tego, co się tu działo. To bardzo dużo. Najfantastyczniejsza propaganda nie dorównuje prawdzie. Nie może dorównać. Przeciętny człowiek nie umie tych lat

serii Monumenta Universitatis Varsoviensis 1816–2016, red. nauk. W. Baraniewski, W. Tygielski, A. K. Wróblewski, Warszawa 2016, s. 219–228; T. Dobrzyńska, „*Poezja jest sztuką poprzez język*”. O Marii Renacie Mayenowej, [w:] *My z Nich. Spuścizna językoznawców Uniwersytetu Warszawskiego*, red. Z. Zaron i Z. Greń, Warszawa 2017, s. 57–67.

¹² R. Kapłanowa [M. R. Mayenowa], „*Wesele*” Stanisława Wyspiańskiego. *Problemy kompozycji*. Wstęp T. Dobrzyńska, oprac. i posłowie M. Prussak, Warszawa 2013.

¹³ *Obecność. Maria Renata Mayenowa (1908–1988)...*, s. 398. Protest przeciwko zamknięciu USB Rachela Kapłanowa podpisała.

¹⁴ *Korespondencja Marii Renaty Mayenowej i Manfreda Kridla*, oprac. B. Chodźko, [w:] *Obecność...*, s. 86–121.

naprawdę ogarnąć. Gdyby Pan Profesor został tu, z pewnością mielibyśmy powód do opłakiwania dziś śmierci jeszcze jednego z najlepszych i najdroższych nam ludzi¹⁵. Po dłuższym czasie (zmarła żona prof. Kridla) otrzymuje odpowiedź. „List Pani odczytywałem przez ten czas często i zawsze z tem samym wzruszeniem i z tą samą wdzięcznością za tyle serdeczności i dobroci. Jeżeli przez te długie lata cierpiełem i płakałem nad losem wszystkich moich bliskich, to szczególnie, śmiertelny lęk ogarniał mnie o Panią, z wiadomych powodów. Toteż czasami myślę sobie, że życie nie jest jednak tak potworne i beznadziejnie złe, kiedy zachowało nam Panią i Dinę¹⁶, i Elzenberga, i Srebrnego, i Reichera, i tylu innych, o których przypuszczało się, że pierwsi padną ofiarą. [...] Niemniej miliony zginęły, a wśród nich wielu niepowetowanych ludzi...”¹⁷ I znowu Mayenowa: „Przeżyliśmy. (Ja w wysokim stopniu dzięki własnej histerii i pomocy bliskich. M. in. Janki Zienowicz i prof. Czeżowskiego)”¹⁸. Wyjaśnijmy cytat: „własna histeria” dotyczy tu decyzji, by nie podporządkować się władzom okupacyjnym i nie nosić gwiazdy Dawida. Mąż, Józef Mayen, wychowany w zaborze austriackim, gotów był to zrobić. Wspominając, prof. Mayenowa mówiła: „Jeśli mają mnie zepchnąć z chodnika, to niech mnie od razu zabiją”¹⁹. Profesor Czeżowski dzięki swoim kontaktom pomógł Państwu Mayenom uzyskać dokumenty na nazwisko Szadziejcz. Na tych papierach przeżyli w majątku Państwa Czeżowskich Hryhorowicze na Braclawszczyźnie, potem przenieśli się do miasteczka Miory koło Braclawia²⁰. Pamiętam, jak Profesor wspominała: „raz w życiu byłam naprawdę chora, miałam ponad 40 stopni. Słyszałam strzały. Likwidowali getto w Miorach.” Portret prof. Czeżowskiego wisiał stale nad łóżkiem Marii Renaty Mayenowej. Tadeusz Czeżowski wraz z żoną i córką w podobny sposób uratowali nie tylko Mayenów, lecz grupę Żydów – także dzięki odwadze wtajemniczonego ekonomy, p. Iwanowskiego. W 1963 r. otrzymali medal „Sprawiedliwy wśród Narodów Świata”. Był to trzeci z kolei medal przyznany Polakom²¹. Pani Profesor nieraz mówiła: „przecież ja się odróżniałam od

15 Tamże, s. 86.

16 „Dina Abramowicz, doktorantka M. Kridla z Wilna, przetrwała okupację niemiecką w Wilnie, w latach 40. dzięki pomocy Profesora emigrowała do USA.” Tamże, s. 88, przypis 74.

17 Tamże, s. 88.

18 Tamże, s. 86.

19 Żydzci mieli chodzić bokiem jezdni, nie chodnikiem.

20 J. Holzer, *Józef Mayen na tle dziejów rodziny*, [w:] *Obecność...*, s. 60–66.

21 E. Rogalewska, *Białystok na szlakach życia Marii Renaty Mayenowej*, [w:] *Obecność...*, s. 52

miejscowych”... Józef Mayen, dziennikarz, reżyser i aktor, był – jak wspominała – w okupację grabarzem, organistą kościelnym, tłumaczem w nadleśnictwie, a w ramach Armii Krajowej zajmował się nasłuchem komunikatów radiowych. List polecający od ks. Hlebowicza z r. 1941 stanowi tu najwyższą ocenę²². W pomoc Mayenom byli zaangażowani również przyjaciele – Stefan i Lidia Wołoszynowie²³.

O pomocy Janiny Zienowicz (1913, Dyneburg – 2001, Warszawa) przeczytałam po raz pierwszy w liście do prof. Kridla. Wymieniana jest wśród uczestników seminarium profesora. „Z wileńskiej grupy zostali: Giena Krasowska [...], Irena Sławińska [...], Zgorzelski, Jerzy Putrament [...], Marysia Rzeuska [...], Janka Zienowicz [...]. No i Wołoszynowie. Z grupy warszawskiej przeżyli Żółkiewski, Budzyk. Siedleckiego, Hopenstanda a także Frydego już nie ma”²⁴. Wiadomo, że była członkiem Stowarzyszenia Młodzieży „Akademicki Czyn Społeczny”, członkinią Koła Polonistów²⁵, magisterium uzyskała w 1938 r., była więc rocznikiem od Racheli Gurewicz nieco młodszym. W czasie wojny była łączniczką miejscowej siatki AK (pseudonim „Halszka”)²⁶. Na czym polegała jej pomoc w sprawie Mayenów – nie udało się wyjaśnić. Musiała to być jednak pomoc istotna, skoro autorka listu do prof. Kridla wymienia ją obok prof. Czeżowskiego. Wiadomo, że wraz ze swoją siostrą Heleną (obie nauczycielki) uratowała troje żydowskich dzieci²⁷. Ojciec dwojga z nich, dr Abel Gabaj, który też dzięki tym dwóm siostrom przeżył wojnę, zabrał dwoje swoich dzieci (Renanę i Beniamina) i wyjechał do Izraela. Trzecie dziecko, Willy Fink, którego rodzice zmarli, pozostało z jej siostrą Heleną Zienowicz i nazywało ją *mamą*²⁸.

22 Zob. *Obecność...*, s. 390.

23 E. Rogalewska, *Białystok na szlakach życia...*, s. 52.

24 *Korespondencja Marii Renaty Mayenowej i Manfreda Kridla*, [w:] *Obecność...*, 86.

25 T. Dalecka, *Dzieje polonistyki wileńskiej*, Kraków 2003, s. 150, 163.

26 [ipn.gov.pl>download pdf](http://ipn.gov.pl/download/pdf).

27 Tak pisze o tym po latach: „W domu mojej siostry znalazło się przypadkiem troje małych dzieci żydowskich (w wieku 10 miesięcy, 3 i 4 lat). Miały tam spędzić jedną noc, a pozostało dwoje przez lat siedem, a jedno na całe życie”. I dodaje, że w czasach „Litwy radzieckiej” jej siostra „prócz już zadomowionej trójki dzieci, wzięła jeszcze trójkę ze wsi, aby mogły uczęszczać do szkoły polskiej”. J. Zagałowa, *Jerzy Orda – człowiek paradoksu*, [w:] *Wilno i Wileńszczyzna jako krajobraz i środowisko wielu kultur*, t. III, red. E. Feliksiak, Białystok 1992, s. 303, 306.

28 Dr Wilhelm Józef Fink Zienowicz (9.12.1938, Wilno – 11.11.2012, woj. mazowieckie).

We wspomnieniach Janiny Zienowicz²⁹ pojawia się wiele osób pomagających Żydom w Wilnie. Z seminarium prof. Kridla wymienieni są: Maria Rzeuska,³⁰ i Eugenia Krassowska (późniejsza Minister Oświaty i Szkolnictwa Wyższego w Warszawie). Poza tym dr Jerzy Orda (Willy Fink uważał go za przybranego ojca), Helena Walentynowicz – pielęgniarka, dr Zofia Świdowa, Stanisław i Władysława Tylińscy, Anna Grasewicz-Kisielowa – lekarz, Zofia Chudybówna, Irena Rytel, Emilia Iwanowska, ks. Władysław Kisiel, siostry wizytki. Specjalnie wymienieni są Maryła Abramowicz-Wolska i jej mąż Feliks Wolski, antropozof. Janina Zienowicz pisze „o nieprawdopodobnej ilości przebywających u nich nielegalnie ludzi”. Feliks Wolski „niezwykle przyzwoicie, a zarazem z ogromnym rozmachem prowadził, rzecz można, ‘akcję’ pomocy Żydom. W ich domu była istna fabryka pomocy”³¹. Oboje w Yad Vashem są „Sprawiedliwymi wśród Narodów Świata”³².

Z czasem Janina Zienowicz wyszła za mąż za Bolesława Zagałę, tłumacza i redaktora pisma dla dzieci „Świerszczyk”, nagrodzonego Orderem Uśmiechu, i przeniosła się do Warszawy. W latach 1960–1980 przewoziła do Polski Archiwum Filomatów od Stanisławy Pietraszkiewiczówny, swojej krewnej³³. Inicjatorką przeniesienia go do Lublina była Maria Rzeuska, pośredniczyła przy wykupie Leokadia Małynowiczówna, obie z USB.

Ale wróćmy do profesor Mayenowej. Wśród zachowanych dokumentów znajdujemy „Świadectwo metryczne urodzenia i chrztu” wystawione 18 VIII 1944. Przyjęcie chrztu (7 sierpnia 1944) nie było dla niej krokiem taktycznym – Niemcy się już z Litwy wycofali. Chrzestnymi byli prof. Górski

²⁹ J. Zienowicz-Zagał, *Spotkani w drodze*, [w:] *Ten jest z Ojczyzny mojej. Polacy z pomocą Żydom, 1939–1945*, oprac. W. Bartoszewski i Z. Lewin, 2 ed., Kraków 1969, s. 768–772.

³⁰ „Najwięcej [w sprawie koleżanki ze studiów Trajewickiej (Szumskiej)] zdziałała Maria Rzeuska, chociaż miała wtedy „własne konto” pomocy Żydom mocno obciążone” – pisze Janina Zienowicz. Tamże.

³¹ J. Zienowicz-Zagał, *Spotkani w drodze...*, s. 339. Zob. także: *Those who helped: Polish rescuers of Jews during the Holocaust*, część 2, Główna Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, IPN, Polskie Towarzystwo Sprawiedliwych wśród Narodów Świata, Warszawa 1996; *Encyklopedia of the Righteous Among the Nations: Rescuers of Jews During the Holocaust*, t. 3, cz. 1, Yad Vashem 2004.

³² Maria (Maryła) Abramowicz-Wolska była w latach 50.-70. lektorem języka rosyjskiego na filologii rosyjskiej Uniwersytetu Warszawskiego.

³³ M. J. Zienowicz-Zagałowa, *Archiwum Filomatów w Wilnie. Mój udział w przewożeniu go do PRL*. „Blok-Notes Muzeum Literatury im. A. Mickiewicza” 1999, nr 12/13, s. 247–262.

z żoną³⁴. Ten sam dokument stwierdza zawarcie związku małżeńskiego z Józefem Mayenem także w r. 1944³⁵. Ślubu udzielał arcybiskup Jałbrzykowski w katedrze wileńskiej – opowiadała Profesor. Dokument, rzecz znamienita, wystawiony jest przez parafię Wszystkich Świętych w Wilnie – był to krótki czas między powrotem arcybiskupa z internowania (5 VIII 1944) a kolejnym aresztowaniem (styczeń 1945) i ostatecznym wysłaniem do Polski. Po internowaniu abpa Jałbrzykowskiego (marzec 1942 r.) diecezją zarządzał abp Mečislovas Reinys. Świadcami na ślubie byli prof. Henryk Elzenberg i Stefan Wołoszyn³⁶.

Wielokrotnie zwracano uwagę na specjalną atmosferę, jaka panowała na USB. „Cechowało dawnych akademików duże zaangażowanie na rzecz studentów” – pisze T. Dalecka³⁷. Relacje pomiędzy profesorami a studentami czy młodszymi pracownikami naukowymi były wręcz rodzinne, w czasie wojny cechuje je wzajemna troska. Wspomniane fakty to potwierdzają, obrazuje to korespondencja: Maria Renata Mayenowa – Manfred Kridl. Przywołajmy także korespondencję z prof. Henrykiem Elzenbergiem z r. 1941. Profesor mieszka w Wilnie w pokoju bez szyb (dykta), Maria Renata Szadziejcz – we wspomnianych już Hryhorowiczach. Elzenberg pisze: „...uzyskuję okazję odezwania się w odpowiedzi na nieprawdopodobny list sprzed półtora miesiąca – nieprawdopodobny, bo nigdy nie przypuszczałem, by można było, samemu będąc w tarapatkach, tak jeszcze myśleć o bliźnich i świadczyć im największą pomoc, jakby to było podanie spodeczka konfitur. Przeciw spieniężeniu materiału broniłem się dość długo; w końcu jednak [...] skapitulowałem, sprzedałem, i czułem się może tym postępkami nie byle jak upokorzony, gdyby wobec tak wielkiej i ujmującej dobroci mogło być jeszcze miejsce na drażliwość ambicji, choćby moralnej. Zresztą – by uszanować Pani skromność, która może się już buntuje – dodaję chętnie, że nie jest Pani jedynym aniołem w ludzkiej postaci, który mi się objawił w biedach wojennych, i że pp. Czeżowscy oboje też zrobili rzecz zgoła niezwykłą”³⁸.

³⁴ Z. Saloni, *Wspomnienie o Marii Renacie Mayenowej*, [w:] *Okna pamięci...*, s. 63.

³⁵ *Obecność...*, s. 392.

³⁶ S. Wołoszyn, *Okruchy wspomnień osobistych o Marii Renacie Mayenowej*, [w:] *Obecność...*, s. 348–352.

³⁷ T. Dalecka, *Stan dzisiejszy i historia polonistyki na Uniwersytecie Wileńskim*, „Czytanie Literatury: Łódzkie studia literaturoznawcze”, 2012, nr 1, s. 333. Z. Saloni, *Wspomnienie o Marii Renacie Mayenowej*, [w:] *Okna pamięci...*, s. 61–62. Przedruk z: „Polonistyka” 1995, nr 10, s. 680–686.

³⁸ *Korespondencja Marii Renaty Mayenowej i Henryka Elzenberga*, [w:] *Obecność...*, s. 125.

Wilno w świadomości prof. Mayenowej zajmowało miejsce szczególne. W liście do prof. Kridla z 8 X 1956 pisze: „...wybieram się teraz w podróż archiwalną do Wilna i Moskwy. Dziwnie będzie raz jeszcze zobaczyć właścive rodzinne miasto”³⁹. W grudniu 1956r.: „Jestem po niedawnej 6-tygodniowej podróży, w ciągu której byłam także w swoim i Pana Profesora rodzinnym mieście. Miasto Pana Profesora [podkreślenia E.J.] wprawdzie nie ucierpiało w kamieniach, ale bardzo jest smutne i zdewastowane w „życiu kulturalnym”⁴⁰. Jak widać, identyfikacja z Wilnem tamtych dni dotyczy też innych, de facto przyjezdnych, osób.

Fenomen Marii Renaty Mayenowej trafnie określił Zygmunt Saloni, mówiąc, że była „Polką z wyboru”⁴¹. Pochodziła z Białegostoku, z tych rejonów Polski, który były pod panowaniem rosyjskim. Urodziła się w zamożnej, niezasymlowanej rodzinie żydowskiej, która lata 1914–1920 spędziła w Charkowie i w rewolucję straciła wszystko. Studia na USB odbywała Rachela Gurwiczówna tylko dzięki pomocy stryja, dwukrotnie je przerywając, gdy nie mogła wnieść wymaganych opłat⁴². Składając dokumenty na studia, pisze, iż jest wyznania mojżeszowego, narodowości żydowskiej. Z dzieciństwa pamiętała wieczór sederowy, gdy jako najmłodszy członek rodziny zadawała przewidziane obrzędem pytania. Wyszła za mąż za bogatego przemysłowca, chemika, Jefima Kapłana, w ostatnich latach przed wojną, potem za Józefa Mayena z rodziny bardziej zasymilowanej. Z humorem cytowała ciotkę p. Mayena, która, biegnąc spóźniona do synagogi, krzyknęła: „Jezus, Maria, już kołnidre!” W jej rodzinie to byłoby niemożliwe. Z domu znała jidysz i rosyjski, polskiego uczyła się w szkole. Po wojnie jidysz zapomniała zupełnie. Fascynacja polską kulturą była w niej ogromna. Zmieniła przynależność państwową, wyznanie, język i przynależność narodową. Uważała się za Polkę i nigdy nie myślała o emigracji, nawet wtedy, gdy przyszło Państwu Mayenom odprowadzać wyjeżdżających.

Dla polskiej kultury i nauki zrobiła niezwykle dużo: wystarczy wspomnieć, że była współzałożycielką Instytutu Badań Literackich PAN, wieloletnim zastępcą dyrektora do spraw nauki, założycielką pracowni poetyki (która ostatecznie przybrała nazwę: Pracownia Poetyki Teoretycznej i Języka Literackie-

39 *Obecność...*, s. 116.

40 Tamże, s. 118.

41 Z. Saloni, *Wspomnienie o Marii Renacie Mayenowej*, [w:] *Okna pamięci...*, s. 59.

42 T. Chachulski, *Maria Renata Mayenowa. Dokumenty z lat studenckich w archiwum Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie*. „Teksty Drugie”, 2017, nr 4, s. 318–335.

go i w której miałam szczęście pracować). Zapoczątkowała w Polsce badania nad strukturą tekstu spójnego, zainicjowała stworzenie *Słownika polszczyzny XVI w.*, była jego wieloletnim redaktorem naczelnym (czytała każde hasło słownikowe) i kierowała pracą zespołową czterech jego pracowni w różnych miastach (Toruń, Kraków, Wrocław, Warszawa). Wydawanie *Słownika* jest kontynuowane, w latach 1966–1994 wychodził w Ossolineum, od r. 1995 w Instytucie Badań Literackich. Nazwisko Marii Renaty Mayenowej jako redaktora naczelnego umieszczone jest w tomach 1–33 (po r. 1988 w żałobnej ramce; tom 37 *Rozum–Rzysko* z 2016 r.) Jej zawdzięczamy wydanie sejmowe *Dzieł wszystkich Jana Kochanowskiego*, serie: *Ludzie Oświecenia o języku i stylu; Poetyka. Zarys encyklopedyczny*, wznowienie serii *Biblioteka pisarzy staropolskich* (której była redaktorem naczelnym w latach 1953–1972), nie mówiąc już o jej pracach własnych⁴³, organizowaniu międzynarodowych konferencji poświęconych poetyce, semiotyce, wersyfikacji czy strukturze tekstu, poczynszy od r. 1960. Jak pisze Michał Głowiński⁴⁴, o własną sławę i karierę nie dbała, niepokoiła się o losy i *Słownika*, i wydania Kochanowskiego. Wiele prac dotyczących materiałów słownikowych finansowała z własnej kieszeni, drżąc, by się to nie wydało, wiele też wykonywała anonimowo, nie umieszczając swego nazwiska. Na Uniwersytecie Warszawskim pracowała od r. 1954 do r. 1968, kiedy w wyniku wydarzeń marcowych bez słowa została usunięta. Zaproszono ją ponownie w r. 1981 (dzięki ówczesnej dziekan, prof. Jadwidze Puzyninie). Sama tego już nie podjęła, skierowała tam osoby ze swojej Pracowni w IBL.

Uchroniło ją środowisko Uniwersytetu Stefana Batorego. O nim prof. Mayenowa pisze w liście do prof. Kridla (początek r. 1950): „Jeszcze wracam do spraw osobistych. Byłam w Toruniu. Jeżdżę tam często. Są tam przecież najdrożsi mi ludzie”. I w tym samym liście: „[...] przyszedł czas, gdy wszystkie nawet teoretyczne rozstrzygnięcia mają charakter moralny, a więc chyba społeczny”⁴⁵. W odpowiedzi prof. Kridla czytamy (list z 18 III 1950): „Miłe, choć niezasłużone słowa o mnie [...] umacniają mnie w trudnej co prawda dziś wierze, że ponad wszelkie światy i „światopoglądy” istnieją trwałe, proste i niezniszczalne wartości czysto ludzkie: przywiązanie, wierność, wdzięczność, wspomnienie wspólnych prac i walk i wiara w człowieka”⁴⁶. Takie było dziedzictwo wileńskiego środowiska uniwersyteckiego.

43 Bibliografię prac Marii Renaty Mayenowej za lata 1937–1992 opracowała J. Czachowska, [w:] *Maria Renata Mayenowa, Studia i rozprawy*, wybór i oprac. A. Axer i T. Dobrzyńska, Warszawa 1993, s. 381–411.

44 M. Głowiński, *Pani Mayenowa – próba portretu*, [w:] *Obecność...*, s. 24.

45 *Obecność...*, s. 97.

46 Tamże, s. 98–99.

Bibliografia

Apresjan Jurij D., *Semantyka leksykalna. Synonimiczne środki języka*, Wrocław 2000, Wstęp do drugiego wydania rosyjskiego, s. 7–13.

Bogusławski Andrzej, *Profesor Anatol Mirowicz (1903–1996)*, „Slavia Orientalis” 1997, XLVI, 3, s. 359–362.

Bogusławski Andrzej, *Profesor Anatol Mirowicz (1903–1996)*, [w:] *My z nich. Spuścizna językoznawców Uniwersytetu Warszawskiego*, red. Z. Zaron, Z. Greń, Warszawa 2017, s. 159–164.

Chachulski Tomasz, *Maria Renata Mayenowa. Dokumenty z lat studenckich w archiwum Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie*. „Teksty Drugie” 2017, nr 4, s. 318–335.

Dalecka Teresa, *Dzieje polonistyki wileńskiej 1919–1939*, Kraków 2003.

Dalecka Teresa, *Stan dzisiejszy i historia polonistyki na Uniwersytecie Wileńskim*, „Czytanie Literatury: Łódzkie studia literaturoznawcze”, 2012, nr 1, s. 333–338.

Dobrzyńska Teresa, „*Poezja jest sztuką poprzez język*”. O Marii Renacie Mayenowej, [w:] *My z nich. Spuścizna językoznawców Uniwersytetu Warszawskiego*, red. Z. Zaron i Z. Greń, Warszawa 2017, s. 57–67.

Dobrzyńska Teresa, *Maria Renata Mayenowa 1908–1988*, [w:] *Portrety uczonych. Profesorowie Uniwersytetu Warszawskiego po 1945. L-R*, w serii Monumenta Universitatis Varsoviensis 1816–2016, red. nauk. W. Baraniewski, W. Tygielski, A. K. Wróblewski, Warszawa 2016, s. 219–228.

Dobrzyńska Teresa, *Maria Renata Mayenowa i jej Pracownia*, Warszawa 2013. *Encyclopedia of the Righteous Among the Nations: Rescuers of Jews During the Holocaust*, t. 3, cz. 1, Yad Vashem 2004.

Głowiński Michał, *Maria Rzeuska (3 czerwca 1908 – 20 maja 1982)*, „Pamiętnik Literacki” 1984, z. 1, s. 384.

Głowiński Michał, *Pani Mayenowa – próba portretu*, [w:] *Obecność. Maria Renata Mayenowa (1908–1988)*, pod red. B. Chodźko, E. Feliksiak i M. Olesiewicz, Białystok 2006, s. 24.

Holzer Jerzy, *Józef Mayen na tle dziejów rodziny*, [w:] *Obecność. Maria Renata Mayenowa (1908–1988)*, pod red. B. Chodźko, E. Feliksiak i M. Olesiewicz, Białystok 2006, s. 60–66.

Kapłanowa Rachela [Maria Renata Mayenowa], „*Wesele*” Stanisława Wyspiańskiego. *Problemy kompozycji*. Wstęp T. Dobrzyńska, oprac. i posłowie M. Prussak, Warszawa 2013.

Korespondencja Marii Renaty Mayenowej i Henryka Elzenberga, [w:] *Obecność. Maria Renata Mayenowa (1908–1988)*, pod red. B. Chodźko, E. Feliksiak i M. Olesiewicz, Białystok 2006.

Kridl Valkenier Elisabeth, *Maria Renata Mayenowa – Manfred Kridl* [w:] *Obecność. Maria Renata Mayenowa (1908–1988)*, pod red. B. Chodźko, E. Feliksiak i M. Olesiewicz, Białystok 2006, s. 79–80.

Mayenowa Maria Renata, *Studia i rozprawy*, wybór i oprac. A. Axer i T. Dobrzyńska, Warszawa 1993.

Okna pamięci. Maria Renata Mayenowa (1910–1988). Wybór tekstów do przedruku i red. B. Chodźko, E. Feliksiak, E. Konończuk, Białystok 2003;

Rogalewska Ewa, *Białystok na szlakach życia Marii Renaty Mayenowej*, [w:] *Obecność. Maria Renata Mayenowa (1908–1988)*, pod red. B. Chodźko, E. Feliksiak i M. Olesiewicz, Białystok 2006.

Saloni Zygmunt, *Wspomnienie o Marii Renacie Mayenowej*, [w:] *Okna pamięci. Maria Renata Mayenowa (1910–1988)*. Wybór tekstów do przedruku i red. B. Chodźko, E. Feliksiak, E. Konończuk, s. 61–62.

Those who helped: Polish rescuers of Jews during the Holocaust, część 2, Główna Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, IPN, Polskie Towarzystwo Sprawiedliwych wśród Narodów Świata, Warszawa 1996.

Wołoszyn Stefan, *Okruchy wspomnień osobistych o Marii Renacie Mayenowej*, [w:] *Obecność. Maria Renata Mayenowa (1908–1988)*, pod red. B. Chodźko, E. Feliksiak i M. Olesiewicz, Białystok 2006, s. 348–352.

Zagałowa Janina, *Jerzy Orda – człowiek paradoksu*, [w:] *Wilno i Wileńszczyzna jako krajobraz i środowisko wielu kultur*, t. III, red. E. Feliksiak, Białystok 1992, s. 281–320.

Zienowicz-Zagał Janina, *Spotkani w drodze*, [w:] *Ten jest z Ojczyzny mojej. Polacy z pomocą Żydom, 1939–1945*, oprac. W. Bartoszewski i Z. Lewin, 2 wyd., Kraków 1969, s. 768–772.

Zienowicz-Zagałowa Maria Janina, *Archiwum Filomatów w Wilnie. Mój udział w przewożeniu go do PRL*. „Blok-Notes Muzeum Literatury im. A. Mickiewicza” 1999, nr 12/13, s. 247–262.

Иванов Вячеслав Вс., *Пóтом и опытом*, Москва 2009.